

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXXI (1/2024)

nadesłany: 17.04.2024 r. – przyjęty: 09.07.2024 r.

Alicja Jadwiga SZERŁĄG*

**Przestrzeń pogranicza kulturowego:
granice, współnianie światów, tożsamościowe
i ojczyźniane konotacje**

**Cultural borderlands: borders, commonality of worlds, identity,
and homeland connotations**

Abstrakt

Wprowadzenie. Jednym z fenomenów współczesnej wielokulturowości jest konstytuowanie się pogranicza kulturowego, wyznaczanego przez wielość ustawicznie ujawniających się i kreowanych wewnętrznych (społecznych) granic, dla których specyficznymi cechami są: naddeterminacja, polisemiczność, heterogeniczność i wszechobecność. Interesujący poznawczo w tym kontekście jest proces współniania światów w przestrzeni pogranicza kulturowego skutkujący konstruowaniem porządku w tym miejscu. Tym bardziej że w przypadku pogranicza kulturowego mamy do czynienia z wielością tożsamości, które są w różnym zakresie zdefiniowane i uświadamiane, co wpływa na stopień wyrazistości granic w społecznej świadomości. W rezultacie pogranicze jawi się jako dynamicznie in-

* e-mail: alicja.szerlag@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Pedagogiki, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

University of Wrocław, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, Institute of Pedagogy, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0002-0773-3245

teraktywne i dyskursywne, jako wieloskalarne miejsce bliskości. Istotne są przy tym narodowe, społeczno-kulturowe oraz międzykulturowe konteksty tego procesu.

Cel. Celem opracowania jest spojrzenie na pogranicze kulturowe z perspektywy konstrukcjonistycznej, która pozwala na ujawnienie jego tożsamościowych oraz ojczyźnianych konotacji, będących efektem identyfikacji występujących na pograniczu kulturowym.

Materiały i metody. Przegląd i krytyczna analiza literatury przedmiotu.

Wyniki i wnioski. W wyniku przeprowadzonych analiz ujawniono przestrzenie, w których konstruowana jest wielowymiarowa tożsamość, mająca narodową, rodzinną, państwową, ponadnarodową i wspólnotową proveniencję. W swej istocie orientuje ona na ojczyźnianą przestrzeń, która na pograniczu kulturowym ma wartość i znaczenie coraz bardziej symboliczne i staje się miejscem, w którym swojskość dominuje nad obcością. W rezultacie ojczyzna odczuwana przyjmuje również wielowymiarową postać, gdyż ujawniają się w niej ojczyzna rodzinno-domowa, narodowa oraz mała ojczyzna. W świadomości człowieka pogranicza i jego codzienności każda z tych ojczyzn może dominować lub mogą się one wzajemnie przenikać i tworzyć wielozakresową ojczyźnianą przestrzeń.

Słowa kluczowe: granice, pogranicze kulturowe, porządek pogranicza, przestrzeń społeczno-kulturowa, tożsamość, ojczyzna.

Abstract

Introduction. One of the phenomena of contemporary multiculturalism is the constitution of a cultural borderland, marked by a multitude of constantly revealed and created internal (social) borders, which are characterised by overdetermination, polysemy, heterogeneity, and omnipresence. In this context, the process of commonality of worlds in the space of a cultural borderland, resulting in the construction of the order of this borderland, appears cognitively interesting. In the case of a cultural borderland in particular, we are dealing with a multiplicity of identities defined and realised to different extents. This, in turn, has an impact on the degree of distinctness of borders in social consciousness. As a result, the borderland appears as a dynamically interactive and discursive, multi-scalar place of proximity. In this regard, the national, socio-cultural, and intercultural contexts of this process are of paramount importance.

Aim. The object of the study is to provide an insight into the cultural borderland from a constructionist perspective, enabling the disclosure of its identity-related and homeland connotations, resulting from identifications taking place in the cultural borderland.

Methods and materials. Critical subject literature review.

Results and conclusions The analysis revealed there are areas in which a multidimensional identity is constructed, embracing national, familial, state, transnational, and communal provenances. In its essence, such identity orientates towards the homeland space, which, in the cultural borderland, has an increasingly symbolic value and meaning and

becomes a 'place' where familiarity dominates over strangeness. As a result, the perceived homeland also takes on a multidimensional form, as the family homeland, the national homeland, and the small homeland are revealed. In the "borderland" person's awareness and everyday life, these homelands can dominate each other individually or interpenetrate each other, creating a multifaceted homeland space.

Keywords: borders, cultural borderland, borderland order, socio-cultural space, identity, homeland.

Wprowadzenie – ujawnianie się i kreowanie granic na pograniczu kulturowym

Człowiek współczesny funkcjonuje pośród wielu światów i jednocześnie pomiędzy nimi. W mniejszym lub większym stopniu są one mu bliskie i swojskie, ale też obce i często zagrażające. Identyfikuje je z perspektywy określonego miejsca i konkretnego czasu, które wysycają zarówno indywidualne, jak i zbiorowe doświadczenia. Atrybutywne dla tych światów są granice, które, jak twierdzi Étienne Balibar, mają właściwą sobie historię i nie na każdym poziomie są takie same. O ich wieloznaczności przesądzą trzy zasadnicze aspekty. Pierwszym z nich jest naddeterminacja, zgodnie z którą każda granica w swej historyczności

[...] stanowi połączenie żądania praw narodu i potęgi państw lub jej braku, różnic kulturowych (często nazywanych „naturalnymi”) i interesów ekonomicznych itd. Ale już mniej zauważa się to, że nigdy żadna granica polityczna nie stanowi prostego odgraniczenia dwóch państw, lecz jest zawsze naddeterminowana, i w tym sensie zarazem sankcjonowana, podwajana i relatywizowana przez inne podziały geopolityczne (Balibar, 2007, s. 320).

Historyczne nakładanie się granic, ich zwielokrotnianie jest między innymi efektem różnie uwarunkowanego ustalania granic, co może skutkować m.in. włączeniem do społeczeństwa państwa narodowego wspólnot odmiennych etnicznie wraz z miejscami macierzystymi dla nich w sensie terytorialnym oraz z przestrzeniami specyficznymi dla tych miejsc, a w nich obiektami, którym przypisano pokoleniowo określony sens, znaczenie i porządek. Etniczność według Richarda Jenkinsa (1997) jest bowiem rodzajem tożsamości zbiorowej tworzonej w społecznej interakcji, podczas której wytwarza się wspólnota znaczeń jako efekt dialektyki między podobieństwem i różnicą. Nie stanowią one jednak, jak zauważa Eugeen Roosens, odrębnych kulturowych całości. Nigdy nie zawierają całościowej obserwowalnej kultury, są jedynie kombinacją pewnych

cech, które użytkownicy przypisują sobie i uważają za istotne oraz które z biegiem czasu mogą być zastąpione przez inne (za: Straczuk, 2006). Dlatego o macierzystym charakterze miejsca decyduje to, czy dana społeczność wiąże z nim „system wiedzy, wyobrażeń, wartości i reguł zachowania, dzięki którym identyfikuje się najpełniej z tym właśnie obszarem” (Wallis, 1990, s. 26). To rodzi poczucie zakorzenienia aktywizujące i uobecniające się w konstruowaniu zbiorowej tożsamości. Taki stan rzeczy może prowadzić (i zazwyczaj prowadzi) do wewnętrznego rozwarstwiania państwa narodowego i generowania nowych, wewnętrznych granic o etnicznej proveniencji.

Z tego też powodu drugi aspekt wieloznaczności granic wiąże się z ich polisemią, co oznacza, że nie są one w swej istocie tym samym dla wszystkich. O ile oficjalny charakter granicy (jej materialność) powoduje, że jest ona identyczna sama ze sobą i bezsprzecznie jednoznaczna, to o jej polisemii przesądza to, w jakim charakterze się ją przekracza. W efekcie ujawniają się dwie różne granice w obrębie tej samej nazwy. Dla przykładu, jeśli mamy do czynienia z odmiennością człowieka przekraczającego granice, to różnice kulturowe wpływają na tworzenie się nowych przestrzeni. Ich granice z jednej strony zapewniają poczucie bezpieczeństwa kulturowego zarówno większości, jak i mniejszości, a z drugiej – ich przekraczanie powoduje, że tworzą się nowe międzykulturowe przestrzenie wraz z granicami specyficznymi dla nich (Szerłąg, 2021). Bezpieczeństwo kulturowe ma bowiem dualistyczną naturę, gdyż odnosi się do sfery państwowej, a także społecznej, czyli bezpieczeństwa kulturowego jednostek i wspólnot, głównie narodów, grup etnicznych oraz wspólnot wyznaniowych (Hrynicki, 2014). Dlatego gdy ujawniają się różnice kulturowe, które wysycają codzienność tych jednostek i grup, na znaczeniu zyskuje kreowanie międzykulturowej przestrzeni oraz określanie jej granic. Odróżnia się ona od innych przestrzeni, w których różnice kulturowe są widoczne i powodują różnego rodzaju konsekwencje natury politycznej, społeczno-kulturowej czy ekonomicznej. Natomiast międzykulturowa przestrzeń jest identyfikowana jako funkcjonalna całość, która na skutek akceptacji i oswojenia różnic staje się przestrzenią wspólnoty na pograniczu kulturowym.

Taki stan rzeczy wiedzie ku trzeciemu aspektowi wieloznaczności granic, a mianowicie ich heterogeniczności i wszechobecności, co znajduje wyraz w przenikaniu się granic politycznych, kulturowych czy społeczno-ekonomicznych. Dlatego niektóre granice, jak zauważa É. Balibar, nie są już usytuowane na granicach, ale wszędzie tam, gdzie przeprowadza się selektywne kontrole. W związku z tym nie można tych granic jednoznacznie zlokalizować, co oznacza również, że nie funkcjonują one w ten sam sposób w odniesieniu do rzeczy i osób. W przypadku niektórych osób dochodzi także nierówne traktowanie, jeśli nie mają one takiego samego statusu społecznego, co wynika z ich odmienności kulturowej. Jednak mimo polisemicznego charakteru granic są one idealizowane, bo wyobraża się je jako miejsca, gdzie przenikają się różne koncepcje świata i człowieka i gdzie należy dokonywać wyboru – również wyboru

siebie (Balibar, 2007). Taki stan rzeczy jest znamieny dla pogranicza kulturowego, które ze względu na swoją swoistość zmiękcza granice oraz czyni je przenikalnymi w rzeczywistości i symbolicznie (Nikitorowicz, 2000).

Współcześnie, w sytuacji kulturowego różnicowania się państw i społeczeństw, „granice przestały być realnościami czysto zewnętrznymi i stały się także, a być może przede wszystkim, czymś, co Fichte w *Reden an die deutsche Nation* wspaniale nazwał «granicami wewnętrznymi»: *innere Grenzen*, to znaczy granicami niewidzialnymi, usytuowanymi «wszędzie i nigdzie»” (Balibar, 2007, s. 318, 320). Przestrzenią, w której te granice w taki właśnie sposób się ujawniają, jest pogranicze. O ich wewnętrznym charakterze stanowią bowiem następujące społeczno-kulturowe kreatory:

- Społeczeństwo będące zbiorowością dominującą narodowo w państwie wielokulturowym wraz z właściwymi dla tego państwa polityką wewnętrzną i zewnętrzną, ustawodawstwem, ekonomią, porządkiem społecznym, kulturą oraz edukacją, z określoną (oficjalną i nieoficjalną) orientacją na różnice kulturowe i ze stosunkiem do obywateli reprezentujących te różnice.
- Grupy mające status grup etnicznych, orientujące się na własną wspólnotę oraz w mniejszym lub większym stopniu otwierające się na rzeczywistość spoza granic własnej grupy, formułujące wobec państwa oczekiwania dotyczące swoich potrzeb i praw np. w zakresie zachowania własnego języka, obyczajów i tradycji, religii, ochrony i rozwijania własnej kultury czy praw i wolności obywatelskich, społeczno-ekonomicznych, edukacyjnych itp. Należy podkreślić, że grupy tego rodzaju są wysoce zorganizowanymi i zintegrowanymi formacjami, a pochodzenie etniczne wynikające z identyfikacji z nimi, według Rogersa Brubakera, wyraża się nie tylko w granicach grupy i poprzez grupę, lecz także w kategoriach, schematach, wiedzy, symbolach, języku, formach instytucjonalnych i organizacyjnych czy indywidualnych interakcjach, zmieniających się w zależności od społeczno-kulturowych i politycznych kontekstów, a także indywidualnych doświadczeń (Brubaker, 2009).
- Przeszłość historyczna każdej z grup etnicznych, która w wyniku usytuowania ich na wspólnym terytorium może być źródłem konfliktów różnej natury, dystansów społecznych lub dyskryminacji. Może też dojść do odwrotnej sytuacji – przeszłość może być postrzegana z perspektywy wspólnoty losów, a zatem wspólnej (w określonych wymiarach) historii.
- Stosunki społeczne wyznaczone i dynamizowane przez podobieństwa oraz różnice kulturowe, które są w mniejszym lub większym stopniu akceptowane bądź odrzucane.

W efekcie na pograniczu kulturowym wytwarzają się granice społeczne, które według Fredrika Bartha, ze względu na specyficzne dla nich kryteria, wyznaczają jed-

nostkom w umownej przestrzeni członkostwo w określonej grupie, a także sygnalizują o nim zarówno członkom tej grupy, jak i innym ludziom spoza niej. Należy przy tym podkreślić, że kryteria te opierają się na społecznie przypisanych oraz uznanych różnicach kulturowych między członkami własnej a obcej grupy i są społecznie organizowane. W tym znaczeniu granice wewnętrzne (aktywnie wytwarzane, podtrzymywane i stanowione od nowa, a zatem historycznie i społecznie zmienne) należy traktować jako jeden z aspektów organizacji życia zbiorowego (za: Lubaś, 2013). Taka organizacja w wielonarodowym państwie jest specyficzna dla pogranicza i jego pograniczności. To tu właśnie, jak zauważa Lech Witkowski, granica

[...] staje się sposobem zarysowania styczności, dwustronności co najmniej czy wielostronności w zakresie profilowania zjawisk w sposób naturalnie odsłaniający „poliformizm” (wielokształtność) postaci, w jakiej stają się dostępne. Sytuacja zetknięcia z innością, konfrontacji z nią, ale też szansy na wzbogacenie własnej perspektywy dzięki choćby i trudnemu doświadczeniu, stanowi sedno tego, co nazywałem uniwersalizmem „pogranicza”, gdzie uniwersalność niczego nie narzuca ani nie dyktuje, a jedynie stanowi sytuacyjnie powracające kulturowo znaczące zdarzenia (zdArzenia (zdErzenia) w przekroju zetknięć ludzkich, często wystawiających nas na próbę wykroczenia poza własną skorupę (Witkowski, 2023, ss. 20–21).

Pogranicze kulturowe – współplnianie światów: porządek pogranicza

Istotę i dynamikę pogranicza, jak zauważa Andrzej Sadowski, obrazują określone jego cechy autonomiczne (Sadowski, 2008). Jedną z nich jest traktowanie pogranicza jako społecznego obszaru będącego terytorium zamieszkiwanym przez zbiorowość zróżnicowaną kulturowo. W tej przestrzeni są obecne odrębne kultury bądź ich autonomiczne części, co z kolei prowadzi do generowania granic politycznych, historycznych, etnicznych, religijnych czy innych o społeczno-kulturowym charakterze. Są one uświadamiane przez członków wielokulturowej zbiorowości i w takiej postaci są ich wyposażeniem kulturowym. Znamienna dla pogranicza jest również więź terytorialna, która łączy zbiorowości odmienne kulturowo z określonym miejscem. W przedstawicielach tych zbiorowości może się ona ujawniać subiektywnie jako swoiste moralne zobowiązanie wobec tego terytorium, postrzeganego jako „moja ziemia”. Charakterystyczne dla pogranicza są również międzykulturowe kontakty o różnych konfiguracjach, intensywności i charakterze oraz treści wysycające jego społeczno-kulturową przestrzeń. W efekcie dynamicznym wymiarem pogranicza staje się pograniczność, która odzwierciedla wielość jednostkowych i zbiorowych wysiłków dążących do przekraczania granic, dzięki czemu możliwe jest tworzenie się nowego ładu społecznego

lub, jak wskazuje A. Sadowski, specyficznego ładu stosunków międzyludzkich, a także nowych tożsamości i wzorców kulturowych. Za autorem należy podkreślić, że

[...] na pograniczach występuje wielość tożsamości, w różnym zakresie zdefiniowanych i uświadamianych, co wpływa na stopień wyrazistości istniejących granic w społecznej świadomości. Wyraźne tożsamości implikują wyraźne granice kulturowych zasięgów grup, i odwrotnie, słabo wyartykułowane tożsamości rozmywają granice. W dłuższej perspektywie granice jako instytucje wyznaczają tożsamości, ale także tożsamości wyznaczają granice poprzez „zredukowanie ich złożoności” do określonych zasięgów społeczno-przestrzennych (Sadowski, 2020, s. 9).

Należy więc zgodzić się z tezą Akhila Gupty oraz Jamesa Fergusona, że pogranicze jest międzywęzłowym obszarem przemieszczania i deterytorializacji, kształtującym tożsamość hybrydycznego podmiotu. W tym znaczeniu jest konceptualizacją „normalnego” miejsca ponowoczesnego podmiotu (Gupta, Ferguson, 2006), w którym dochodzi do rozpoznawania, identyfikowania i klasyfikowania innych ludzi, konstruowania identyczności i różnicy oraz „kodowania” i nadawania sensu swoim działaniom, filtrowanym przez pochodzenie etniczne i narodową przynależność (Brubaker, 2009).

To pogranicze i tę tożsamość można uznać w konsekwencji za wzajemnie się konstruujące i konstytuujące, dynamicznie interaktywne i dyskursywne oraz za praktyczne kategorie stawania się poddawane (re)interpretacji oraz (re)konstrukcji w określonym miejscu. Pogranicze przybiera tym samym postać wieloskalarnego miejsca bliskości, swoistej strefy kontestacji, komunikacji i stawania się, gdzie dochodzi do zaangażowania się różnych podmiotów (jednostek, grup, instytucji) w ponowną narrację i rekonstrukcję miejsca i tożsamości, u podstaw których lokują się procesy społeczne związane z identyfikacją (Kaiser, Nikiforova, 2006).

Dlatego „[...] każda dyskusja o granicach dotyczy właśnie instytucji określonych tożsamości: narodowych i innych” (Balibar, 2007, s. 318). Konstruowanie tożsamości dokonuje się bowiem w umownej przestrzeni tworzonej przez stosunki społeczne, dające poczucie przynależności do grupy i wspólnej tożsamości grupowej. Jak wynika z powyższego, i na co wskazuje również F. Barth, to właśnie granica definiuje grupę, a nie kulturowa treść, którą zamyka ona w sobie, ponieważ jest ona spontanicznie wyłaniającym się aspektem społecznej organizacji ludzkich zbiorowości (za: Lubaś, 2013). Zdaniem Józefa Obrębskiego, do którego odwołuje się Justyna Straczuk, grupa etniczna istnieje „[...] tylko o tyle, o ile istnieje ona w świadomości tych, co do niej należą, i tych, co należąc do innych grup podobnych, sami siebie z niej wyłączają. Jak każda grupa społeczna, grupa etniczna jest bowiem tworem wyobraźniowym, nie konkretnym” (Straczuk, 2006, s. 152), sama zaś etniczność jest swoistym sposobem postrzegania i myślenia (Gil-White, 2005). W efekcie nie jest ona tworem sta-

łym i niezmiennym. Z tego powodu różnica kulturowa ujawnia się lub nasila dopiero w wyniku ustalania granicy międzygrupowej. Jak podkreśla J. Straczuk, kultura grupy i formy społecznej organizacji mogą się zmieniać bez naruszenia tej granicy (Straczuk, 2006). W swej istocie, zdaniem F. Bartha, zawiera ona trzy komponenty. Pierwszym jest element poznawczy, wyrażający się w kategoryzacji i pojęciowych dychotomiach elementów kultury, dzięki którym możliwe jest odróżnienie nosicieli swoich cech kulturowych od nosicieli cech obcych. Drugi element ujawnia normatywny charakter granicy, gdyż dostarcza ona norm i reguł określających charakter stosunków społecznych wyrażających się w relacji „swój – swój” oraz „swój – obcy”. Natomiast trzeci element ma charakter ekspresyjny i komunikacyjny, denotujący granicę jako symbol, oznakę przynależności do określonej grupy (za: Lubaś, 2013). Można je zatem uznać za przesłanki organizacji różnic kulturowych na pograniczu kulturowym oraz zarządzania nimi w jego przestrzeni. W konsekwencji z jednej strony uruchamiają się procesy przypisywania różnicom kulturowym konotacji etnicznych, a z drugiej – procesy odróżniania i uwspólniania (Straczuk, 2006). W pierwszym przypadku dochodzi do wytyczenia granic etnicznych, co skutkuje wyodrębnieniem i ekspozycją grup etnicznych oraz hermetyzowaniem ich w granicach politycznych, społecznych czy kulturowych. Natomiast w drugim przypadku, na skutek odróżniania i uwspólniania, ma miejsce generowanie granic wytyczających układ międzykulturowy, pewną funkcjonalną całość, w której elementy różnych kultur współwystępują w obrębie tego samego miejsca, w indywidualnych i grupowych identyfikacjach oraz odniesieniach. W takim przypadku różnica kulturowa, jak zauważa J. Straczuk,

[...] staje się wewnętrzną kategorią świata, nie zaś granicą dzielącą dwa światy. To właśnie w takich warunkach może dochodzić do „kulturowej amalgamacji”, która jest cechą charakterystyczną pogranicza [...]. Wspólna przestrzeń codzienności oswaja i przyzwyczaja do odmienności, tak że często różnica staje się niewidoczna i nieświadomiona, staje się zjawiskiem naturalnym (Straczuk, 2006, ss. 161–162).

Z tego powodu istnienie jednostek i grup będących „pomiędzy” daje asumpt do konstruowania czegoś nowego, innego i wspólnego zarazem, a zatem nowej jakości funkcjonowania całości, w której ujawnia się porządek pogranicza łączący „[...] mechanizm równoważenia oraz oscylacji w dwoistym powiązaniu integrującym, zarazem przemieszczającym dominanty strukturalne” (Witkowski, 2023, s. 34). Przyjęcie perspektywy konstrukcjonistycznej w odkrywaniu i rozumieniu pogranicza (Sadowski, 2020) pozwala ujawnić nie tylko dynamizm jego pograniczności, lecz także dominujące elementy strukturalizujące i konceptualizujące wymiary międzykulturowej przestrzeni wraz z symptomatycznymi dla nich tendencjami ogniskującymi się w procesie integracji społeczeństwa wielokulturowego. Tego rodzaju podejście, zdaniem J. Straczuk,

„[...] pozwala zbliżyć się do problemu niejako od wewnątrz, z perspektywy podmiotu badania, czyli samych mieszkańców pogranicza i wypracowanych przez nich kategorii pojęciowych dotyczących świata, w którym żyją” (Straczuk, 2006, s. 162). Dzięki temu możliwe było ujawnienie poziomów integracji dokonującej się na pograniczu kulturowym, a mianowicie: konstruowania tożsamości indywidualnej i zbiorowej (tożsamości wielowymiarowej), dialogiczno-patriotycznej, wspólnotowej, obywatelskiej oraz integracyjnej gotowości, którą wysycają predykatory o charakterze obywatelskim, patriotycznym, teleologiczno-wspólnotowym oraz tożsamość ponadnarodowa uobecniająca się w procesie tej integracji (Szerłaq, 2021). Tworzą one wielowymiarową całość, specyficzną dla pogranicza, którą cechuje względna stałość i przewidywalny kierunek rozwoju. Natomiast w przypadku działania czynników wywołujących zmianę w tej całości uruchamia się mechanizm amalgamacji, który doprowadza do zaistnienia w niej nowej jakości, bez zaburzania przy tym porządku pogranicza wypracowanego zbiorowym wysiłkiem (także w perspektywie historycznej).

Tożsamościowe identyfikacje w przestrzeni pogranicza kulturowego i jego ojczyzniany wymiar

Przestrzeń, która jest wytworzona przez jednostki, grupy i zbiorowości ludzkie, to

[...] historycznie ukształtowana, domknięta terytorialnie, zmieniająca się w czasie, w wymiarze materialnym i niematerialnym wielopłaszczyznowa, złożona struktura oraz układ powiązań i relacji międzyludzkich, to obok identyfikacji więzi między osobami, grupami ludzkimi równie ważne są relacje z przestrzenią fizyczną. Społeczno-kulturowe domknięcie przestrzeni społeczno-kulturowej odzwierciedla się przede wszystkim na poziomie lokalnym i regionalnym. Wysoka inercyjność kształtowania się przestrzeni społeczno-kulturowej powoduje jej słabą zgodność z przebiegiem granic polityczno-administracyjnych (Runge, 2023, s. 36).

Taką właśnie postać zyskuje przestrzeń na skutek społecznego naznaczenia jej określonymi emocjami, uczuciami i wartościami, w rezultacie czego nabiera pewnej wartości samoistnej i warunkuje możliwości ludzkich działań (Jałowiecki, 2010). W przypadku pogranicza kulturowego ujawnia się poprzez jego kulturę, która

[...] przewyżcza granice, czyniąc je rozwojowymi i życiodajnymi dzięki przejściu od reakcji do interakcji, od zamknięcia do otwarcia. Dzięki wzajemnemu zauważaniu się, zainteresowaniu, podjęciu współpracy, ustawicznemu odkrywaniu i doświadczaniu siebie, dialogowaniu oraz negocjowaniu, przy jednoczesnym

rozwijaniu umiejętności obrony i ochrony własnych wzorców, norm i wartości, kreuje się współczesny człowiek wielowymiarowy, ustawicznie kształtujący umiejętność funkcjonowania na pograniczach społecznych, kulturowych, psychicznych, intelektualnych, artystycznych czy politycznych (Nikitorowicz, 2017, ss. 141–142).

Przestrzeń pogranicza kulturowego można zatem uznać za konceptualne odniesienie dla procesów identyfikacji kulturowej zarówno jednostek, jak i grup etnicznych, skutkującej kształtowaniem się wielozakresowej i wielowymiarowej tożsamości. Tego rodzaju tożsamość należy traktować

[...] jako twórczy wysiłek podmiotu łagodzący napięcia i sprzeczności pomiędzy elementami stałymi, odziedziczonymi, wynikającymi z zakorzenienia społecznego w rodzinie i społeczności lokalnej, identyfikacji z osobami i grupami znaczącymi, symbolami i wartościami rdzennymi a elementami zmiennymi, nabywanymi, wynikającymi z reakcji i interakcji, ról i pozycji społecznych oraz doświadczeń uczestnictwa w wielokulturowym świecie. W efekcie powstaje zbiór charakterystycznych właściwości o różnej jakości w postaci nakładających się na siebie zakresów i warstw. W zbiorze tym, konstruowanym z wielu elementów, można zauważyć spójną całość, logicznie i rzeczowo uporządkowane elementy powiązane ze sobą, współzależne, lecz niepozostające ze sobą w dynamicznych zależnościach (Nikitorowicz, 2017, ss. 347–348).

Tak pojętą tożsamość konstruują wymiary, ujawnione w wyniku zastosowania perspektywy konstrukcjonistycznej w badaniu pogranicza kulturowego, o proveniencji: narodowej – również o dualnym charakterze; rodzinnej – dla którego umocowaniem jest system kulturowy rodziny, a w szczególności język i religia oraz dialog jako wartość; państwowej – a w nim kompetencje obywatelskie oraz wartości dialogowe; ponadnarodowej – dla którego swoiste są wartości patriotyczne oraz międzykulturowa integracja społeczeństwa wielokulturowego; wspólnotowej – to wymiar tożsamości konceptualizowany przez wartości religijno-wspólnotowe (Szerłąg, 2021).

Wielowymiarowa tożsamość powstaje więc na pograniczu kulturowym w odniesieniu do:

- kultury narodowej państwa identyfikowanej z perspektywy historycznej i współczesnej;
- kultury własnego narodu budującej samoświadomość narodową (języka ojczystego, dziedzictwa kulturowego przodków, wiary);
- statusu społeczno-kulturowego rodziny, jej sytuowania postrzeganego z perspektywy społecznego oraz społecznych nastawień przejawianych wobec niej,

- a także kultury rodziny, wysycanej przez etniczność i dziedzictwo kulturowe własnych przodków;
- jakości relacji społecznych występujących na styku kultur (głównie w swoim środowisku lokalnym);
 - kultury pogranicza (będącej efektem przenikania się kultur lub kreowania nowej kultury ponadnarodowej), wysycanej przez międzykulturowość uobecniającą się w codzienności jednostek i grup poprzez aksjologię pogranicza, a w przypadku członków grup etnicznych uznanych jako mniejszościowe w stosunku do zbiorowości dominującej, również przez identyfikację dualną narodowo (Szerląg, 2021; Wei, 2016; Hardwick, Mansfield, 2009).

Dlatego właśnie w wielowymiarowości tej tożsamości należy poszukiwać przesłanek do współniania przestrzeni na styku kultur, w której ujawniają się kulturowa wsobność i otwartość zarazem, ewoluujące ku współlistnieniu i wspólnotowości zbiorowości pogranicza. Swoiste dla tych ostatnich jest uczenie się zrozumienia, porozumienia i tolerancji, a także potrzeba poznawania się wzajemnego, współpracy i dialogu w celu zachowania i kształtowania pokojowych rozwiązań (Nikitorowicz, 2020), które wysycają wspólnotę wyrażającą się poprzez afektywne relacje jej członków identyfikujących się ze wspólnymi wartościami, normami i znaczeniami, jak również ze wspólną historią i tożsamością. Należy przy tym podkreślić, że specyficzną cechą tak pojętej wspólnoty jest jej responsywność (Jaskuła, 2021), która służy kształtowaniu się poczucia więzi oraz integracji społecznej ludzi pogranicza kulturowego, gdyż pozwala na wzajemne komunikowanie się mimo różnic (Misiejuk, 2021). Nie bez powodu więc zbiorowości tego rodzaju uznaje się, według Jana Szczepańskiego, za źródła wartości własnej oraz wartości współczłonków tych zbiorowości. Wartość człowieka wywodzi się bowiem z poczucia solidarności z węższą zbiorowością, w której i dla której oraz przez którą on żyje (Szczepański, 1984). Jak podkreśla Jan Kazimierz Przybyłowski, tożsamość kształtuje się w relacjach wewnętrznych i zewnętrznych i wykazuje tendencję do poszukiwania „[...] «jedności i podobieństwa» w relacjach wewnętrznych i «inności i różnorodności» w relacjach zewnętrznych” (Przybyłowski, 2021, ss. 59–60), w szczególności w perspektywie tego, co łączy, a nie dzieli. Tym samym, jak twierdzą Susan W. Hardwick i Ginger Mansfield, poprzez to, że tożsamość ma charakter refleksyjny i symboliczny, umożliwia nazywanie oraz identyfikowanie siebie w określonych kategoriach, w relacji z innymi, aby móc zaistnieć w doświadczanych sytuacjach oraz ich społeczno-kulturowych kontekstach, zwłaszcza jeśli chodzi o dostrzegane i denotowane podobieństwa i różnice, wartości czy role danej jednostki w konfrontacji z rolami innych. Znamienne dla tożsamości jest więc to, że jest wrażliwa na różne konteksty, a jednocześnie (re)konstruowana przez relacje z innymi oraz jest wewnętrznie i zewnętrznie podzielona, a także wielokrotna (Hardwick, Mansfield,

2009). Tym samym doświadczane jedność i podobieństwo oraz inność i różnorodność konceptualizują razem wielowymiarową tożsamość i ujawniają w niej m.in. ojczyzniany wymiar przestrzeni pogranicza kulturowego. W odniesieniu do tego wymiaru należy podkreślić, że ojczyzna (ziemia ojców) ma wartość i znaczenie coraz bardziej symboliczne, jest „miejscem”, w którym swojskość dominuje nad obcością (Lalak, Pilch, 2008). Dlatego pojmować ją można „jako korelat pewnych postaw psychicznych, wchodzących w skład kulturowego dziedzictwa grupy społecznej” (Ossowski, 1946, s. 159). A zatem w swej istocie odnosi się ona do narodowego terytorium (skoro stanowi dziedzictwo po ojcach), ale także do państwa i wszelkich wartości kulturowych. Państwo bowiem, jak zauważa Krzysztof Wielecki, jest instytucjonalną formą życia narodu lub narodów, identyfikujących się ze wspólną ojczyzną, która wyraża się we wspólnym dziedzictwie materialnym i duchowym, w tym kulturowym, i których łączy więź kulturowa, emocjonalna, ekonomiczna oraz historyczna (Wielecki, 2021). W tym kontekście istotne jest zwrócenie uwagi na dwa oblicza ojczyzny, a mianowicie prywatne oraz ideologiczne.

Ojczyzna prywatna jest różna dla różnych członków narodu, a zasięg jej może być węższy lub szerszy. Ojczyzna ideologiczna jest jednakowa dla wszystkich, bo jest całemu narodowi przyporządkowana. Każdy, kto uczestniczy w zbiorowości narodowej, jest z nią – w myśl narodowej ideologii – związany jednakowo, chyba że wchodzą w grę rozbieżności ideologiczne; ale wtedy każdy aktywny patriota dąży do tego, aby swoją koncepcję ojczyzny narzucić całemu narodowi, albowiem ta jego ojczyzna jest pojmowana przez niego jako ojczyzna powszechna, chociażby nie zgadzała się z powszechną ojczyzną innych patriotów (Ossowski, 1946, ss. 162–163).

Nie bez powodu więc oznacza ona „[...] określoną zbiorowość ludzką, zwaną niejednoznacznym pojęciem narodu, ziemię, czyli terytorium, historię, dziedzictwo duchowe i materialne, obyczaje, tradycję, wierzenia, zasady i reguły aksjologiczne i aprobujący stan świadomości dla postrzegania siebie i wspólnoty jako własnej przestrzeni życia i przeżywania” (Lalak, Pilch, 2008, s. 11). Kategorią, która zdaje się mieć znaczenie dla identyfikacji z ojczyzną i narodem, jest poczucie przynależności, które w przypadku pogranicza kulturowego ujawnia różnego rodzaju ojczyzniane konfiguracje. Można bowiem

[...] nie uznawać swojej nowej ojczyzny i narodu lub też nie czuć związków z dawną, albo też poczuć podwójną przynależność. Jest to sprawa emocji i stanu świadomości. Nie zmienia to faktu, iż co najmniej przez dwa pokolenia ponosi się konsekwencje pochodzenia skądinąd i – czy się tego chce czy nie – korzy-

sta się z dorobku dawnej ojczyzny. Zawsze nasze doświadczenie pozostaje pod wpływem kultury, w której wychowaliśmy się my, nasi rodzice i dziadkowie, pozycji społecznej, warunków ekonomicznych, tradycji, stylu życia, przesądów, wierzeń, języka naszych przodków, a może też naszej własnej przeszłości (Wielecki, 2021, s. 22).

Zatem wraz z występowaniem zjawiska wielokulturowości, według Magdaleny Lemańczyk, ujawniają się zróżnicowane poziomy identyfikacji z ojczyzną, skomplikowane autoidentyfikacje narodowe i etniczne, odmienne kultury organizacyjne, wartości i postawy itp. Mimo to ojczyzna ma wartość kulturotwórczą, kształtującą i podtrzymującą więź grupową, identyfikacyjną lub symboliczną (Lemańczyk, 2014). Kluczowym procesem, dzięki któremu możliwe jest ujawnienie ojczyźnianego wymiaru pogranicza kulturowego, jest identyfikacja zyskująca na pograniczu kulturowym trzy główne konotacje (Szerląg, 2021). Pierwszą z nich można określić mianem narodowej, gdyż jest konceptualizowana przez poczucie przynależności narodowej, które można uznać za fundamentalny motyw regulujący jej działanie zarówno w odniesieniu do własnej grupy narodowej, jak i odmiennej. Z tego powodu poczucie przynależności może przybierać różne formy, wyrażające się w stosunku do własnej grupy narodowej, do grupy narodowo dominującej czy też do każdej z tych grup jednocześnie. W ostatnim przypadku mowa o poczuciu narodowego dualizmu, który z jednej strony może się objawiać w subiektywnych postawach odnoszących się do własnej grupy kulturowej, także w świadomości pewnej odrębności od obcych i w poczuciu związku z grupą swoich oraz w świadomości ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji. Z drugiej zaś strony – w subiektywnych postawach przejawianych wobec grupy narodowo dominującej, z którą pozostaje się w codziennych relacjach w określonym miejscu, swoistym dla niej. Wskazane konfiguracje poczucia narodowej przynależności oscylują ku ojczyźnie odczuwanej na trzy sposoby: ojczyźnie rodzinno-domowej, nazywanej gniazdem rodzinnym, ojcowizną, macierzą, ojczyźnie narodowej, postrzeganej z perspektywy własnej przynależności do wspólnoty narodowej, w przypadku natomiast odczuwania dualizmu narodowego także z perspektywy kraju urodzenia i pochodzenia (to ojczyzna dualna narodowo, koherentna wewnętrznie), a także ku małej ojczyźnie (lokalnej, regionalnej), wynikającej z poczucia przestrzennej bliskości i swojskości budowanych w określonym miejscu przez pokolenia i dających poczucie zakorzenienia. W świadomości człowieka pogranicza ojczyzny te mogą ujawniać się każda z osobna lub wzajemnie przenikać i tworzyć wielozakresową ojczyźnianą przestrzeń.

Druga konotacja procesu identyfikacji występującego na pograniczu kulturowym ma społeczno-kulturowy charakter. Składają się na niego bowiem obywatelskie zobowiązania wobec państwa, wyrażające się w szczególności w przejawianej aktywności

obywatelskiej oraz w postawach patriotycznych, a także modele rodzinnej akulturacji, głównie model narodowo-międzykulturowy, w ramach którego występuje orientacja na treści własnej kultury narodowej z jednoczesnym otwarciem się na kultury odmiennie, oraz model hybrydyczny odzwierciedlający mieszanie się/przenikanie kultur w życiu rodziny. Natomiast trzecia konotacja wspomnianego procesu identyfikacji ma zdecydowanie międzykulturową naturę, gdyż jej składowymi są dialog, aksjologia pogranicza kulturowego oraz kultura pogranicza. Dialog postrzegany jest przy tym jako środek umożliwiający poznanie i rozumienie innych kultur, wyrażanie otwartości, przekraczanie granic wewnętrznie ustalonych czy ochronę wspólnego dziedzictwa kulturowego i budowania aksjologii współistnienia na pograniczu kulturowym. Z kolei do wartości, którym jednostki funkcjonujące w warunkach tego pogranicza przypisują znaczenie, należy zaliczyć: wartości ponadnarodowe (szacunek dla wspólnego dziedzictwa kulturowego, porozumienie ponadnarodowe, wspólnota kulturowa i jej dobro, swojskość), wartości międzykulturowe (tolerancja, otwartość na inne kultury, współdziałanie mimo różnic, porozumienie), a także wartości obywatelskie (szacunek wobec ojczyzny narodowej, patriotyzm, obywatelskość). Tak zorientowane wartości eksponują wspólnotowość na pograniczu kulturowym i sprzyjają budowaniu porządku oraz jego kultury, która „(...) stawia przed współczesnym człowiekiem trudne zadanie kształtowania tożsamości, przygotowywania do wyborów tożsamościowych i wspólnego budowania rzeczywistości z zachowaniem szacunku dla odmienności partnerów biorących udział w tym procesie” (Nikitorowicz, 2017, s. 163). Jak wynika z powyższego, wskazane rodzaje konotacji identyfikacji dokonywanej na pograniczu kulturowym kreują granice przenikających się przestrzeni – ojczyźnianej, społeczno-kulturowej oraz wspólnotowej – w których i z perspektywy których konstruowana jest tożsamość oraz ojczyźniany świat człowieka pogranicza. Ilustracją ich umocowania w pograniczu kulturowym jest zaprezentowany poniżej fragment wiersza Ireny Pietrulenicz (1996) (wiersz przekazany z prywatnego zbioru przez I. Pietrulenicz, poetkę ludową z Wileńszczyzny).

*Każdy z nas z krwią i mlekiem matki
Wchłonął swój ród, pochodzenie.
Choć podświadomie, już miał narodowość
Jeszcze przed urodzeniem.
Czy godzi się teraz zmieniać coś w treści
Przez ród i krew nam wpojona?
Bo nawet w imię bogactwa i cześci,
Jest to nieuzasadnione.
Więc dajmy dzieciom, co dać musimy:
Ojczyznę, narodowość, nazwisko, imię,*

*A także kulturę, język ojczysty
Taki przepiękny i sercu bliski.
(Mówię o polskim, bośmy Polacy,
u innych narodów to samo znaczy).
Któż dał nam dziś takie prawo
Ojczystą gardzić mową,
Uczyć dzieci w innym języku,
Gdzie zgubią tożsamość narodową.
Jak kiedyś było przy sowiecie:
„Я – только в русскую!” – a co z tego wynikło
Sami dobrze wiecie!
Nic nie straciecie na stwierdzeniu takim:
„Kocham Ojczyznę swą Litwę –
Lecz jestem Polakiem”.
Bo cóż wart człowiek bez rodu i plemienia,
Czym się szczyścić, osłonić, gdzie szukać zrozumienia?*

Strofy poetki eksponują dwa główne elementy wpisujące się w tożsamościowo-ojczyźniany wymiar pogranicza kulturowego. Są to: pokoleniowo kształtowana świadomość narodowej przynależności – pielęgnowana i realizowana poprzez uobecnianie się w codzienności dziedzictwa kulturowego, a także tożsamość narodowa – również dualnie odczuwana i konstruowana. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że identyfikowanie siebie i budowanie wspólnoty na pograniczu kulturowym ma zdecydowanie tożsamościowo-ojczyźnianą konotację, w której ujawnia się też międzykulturowy komponent, będący dla nich swoistym spoiwem.

Konkluzja

Dla odkrywania i rozumienia pogranicza kulturowego, jako „miejsca” i jego przestrzeni niezmiernie istotne jest przyjęcie perspektywy samych mieszkańców pogranicza, którzy w sobie właściwy sposób rozpoznają, rozumieją, nadają sens i konceptualizują swój wielokulturowy świat. Poznanie go pozwala na dostrzeżenie jego wewnętrznych granic ujawniających przestrzenie, w których zachodzą procesy uwspólniania i konstruowania porządku pogranicza. Tym bardziej że na pograniczu kulturowym mamy do czynienia z wielością tożsamości oraz polifonią społeczno-kulturowych identyfikacji. Tak zorientowany namysł nad przestrzenią pogranicza kulturowego odsłania więc jego aspekty, które w innej optyce poznania wymykają się ujawnieniu i oglądowi.

Bibliografia

- Balibar, È. (2007). *Trwoga mas: Polityka i filozofia przed Marksem i po Marksie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Brubaker, R. (2009). Ethnicity, race, and nationalism [Pochodzenie etniczne, rasa i nacjonalizm]. *Annual Review of Sociology*, 35, 21–42. DOI: 10.1146/annurev-soc-070308-115916.
- Gil-White, F. J. (2005). The study of ethnicity and nationalism needs better categories: Clearing up the confusions that result from blurring analytic and lay concepts [Badanie etniczności i nacjonalizmu wymaga lepszych kategorii: Usuwanie nieporozumień wynikających z rozmycia pojęć analitycznych i laickich]. *Journal of Bioeconomics*, 7, 239–270. DOI: 10.1007/s10818-005-3007-z.
- Gupta, A., Ferguson, J. (2006). Poza „kulturę”: Przestrzeń, tożsamość i polityka różnicy. W: P. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury: Elementy teorii antropologicznej: Kontynuacje* (ss. 267–283). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hardwick, S. H., Mansfield, G. (2009). Discourse, identity, and „homeland as other” at the borderlands [Dyskurs, tożsamość i „ojczyzna jako inna” na kresach]. *Annals of the Association of American Geographers*, 99(2), 383–405. DOI: 10.1080/00045600802708408.
- Hrynicki, W. M. (2014). Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego oraz jego zagrożenia w Europie. *Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje*, 16, 190–204.
- Jałowiecki, B. (2010). *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jaskuła, S. (2021). Wyzwania wychowania do wspólnoty. W: P. Walewski (red.), *Czy wszystko musi być narodowe?: Naród jako kategoria aksjologiczna* (ss. 169–181). Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking ethnicity: Arguments and explorations* [Ponowne prze-myślenie etniczności: argumenty i poszukiwania]. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications.
- Kaiser, R., Nikiforova, E. (2006). Borderland spaces of identification and dis/location: Multiscalar narratives and enactments of Seto identity and place in the Estonian-Russian borderlands [Pograniczne przestrzenie identyfikacji i dyslokacji: Wieloskalarne narracje i urzeczywistnienia tożsamości i miejsca Seto na pograniczu estońsko-rosyjskim]. *Ethnic and Racial Studies*, 29(5), 928–958. DOI: 10.1080/01419870600813975.
- Lalak, D., Pilch, T. (2008). Wstęp. W: D. Lalak (red.), *Dom i ojczyzna: Dylematy wielokulturowości* (ss. 9–14). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Międzykulturowe Centrum Adaptacji Zawodowej.

- Lemańczyk, M. (2014). „Ojczyzna” jako wartość kształtująca tożsamość narodową i etniczną liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim. *Górnośląskie Studia Socjologiczne: Seria Nowa*, 5, 58–80.
- Lubaś, M. (2013). Różnorodność w działaniu: Antropologia granic społecznych niegdys i obecnie. W: G. Kubica, H. Rusek (red.), *Granice i pogranicza: Państw, grup, dyskursów...: Perspektywa antropologiczna i socjologiczna* (ss. 25–46). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Misiejuk, D. (2021). *Kontekst kulturowy wychowania: Wielokulturowość a standard społeczny stosunków międzykulturowych w perspektywie pedagogicznej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nikitorowicz, J. (2000). *Młodzież pogranicza kulturowego Polski, Białorusi i Ukrainy wobec integracji europejskiej: Tożsamość, plany życiowe, wartości*. Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.
- Nikitorowicz, J. (2017). *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Nikitorowicz, J. (2020). *Edukacja międzykulturowa w perspektywie paradygmatu współistnienia kultur*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Ossowski, S. (1946). Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny. *Myśl Współczesna*, 2, 154–175.
- Pietrulewicz, I. (1996). *Na święto Matki*. Wiersz niepublikowany.
- Przybyłowski, J. K. (2021). Tożsamość narodowa jako „matrykuła” uniwersalna. W: P. Walewski (red.), *Czy wszystko musi być narodowe?: Naród jako kategoria aksjologiczna* (ss. 55–71). Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Runge, J. (2023). *Przestrzeń społeczno-kulturowa złożonego układu osadniczego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sadowski, A. (2008). Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna. *Pogranicze: Studia Społeczne*, 14, 17–29.
- Sadowski, A. (2020). *Socjologia pogranicza: Kształtowanie się problematyki badań w Polsce po 1989 roku*. Pobrane z: https://old.soc.uwb.edu.pl/Andrzej_Sadowski_Socjologia_pogranicza._Wyk%C5%82ad_inauguracyjny_2020.pdf.
- Stracuk, J. (2006). Kulturowe zróżnicowanie pogranicza – koncepcje badawcze. W: J. Kurezewska (red.), *Oblicza lokalności: Różnorodność miejsc i czasu: Praca zbiorowa* (ss. 145–163). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Szczepański, J. (1984). *Sprawy ludzkie*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Szerłaż, A. (2021). *Międzykulturowość w przestrzeni wileńskiego pogranicza kultur: Pedagogiczne studium codzienności młodego pokolenia Polaków*. Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wallis, A. (1990). *Socjologia przestrzeni*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.

- Wei, M. (2016). Social anthropological research on urban ethnic groups [Społeczne badania antropologiczne nad miejskimi grupami etnicznymi]. W: *Proceedings of the 2016 International Conference on Public Management (ICPM 2016)* (ss. 28–31). DOI: 10.2991/icpm-16.2016.8.
- Wielecki, K. (2021). Ojczyzna i tożsamość. W: P. Walewski (red.), *Czy wszystko musi być narodowe?: Naród jako kategoria aksjologiczna* (ss. 13–30). Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Witkowski, L. (2023). Edukacja w trosce o „efekt pogranicza” międzykulturowego (panorama tropów i profili humanistycznych w retrospekcji). *Edukacja Międzykulturowa*, 3(22), 17–39. DOI: 10.15804/em.2023.03.01.